

İdeoloji Kavramının Spinoza'daki Kökenleri Üzerine Bir Deneme*

Cihan PALANCI¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi İ.İ.B.F, SBKY, cihanpalanci@munzur.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6766-3691

Öz: Spinoza ideoloji kavramının yaratıcısı ya da isim babası değildir. Bununla birlikte o, kavram ortaya çıkmadan çok önce ideolojinin iktidarlar tarafından nasıl pratikleştirildiğini ayrıntılarıyla ortaya koymuştur. Makalenin temel sorunsalı da bu anlamıyla bu praksisin izini sürmektir. Etika'da Spinoza, insan ontolojisi üzerine bir serimleme yaparak onun bilişsel kudretinin eksiklikleri ile ilgili görüşlerini paylaşır. Spinoza'ya göre insanlar kozmosun düzeninin işleyişiyle ilgili eksik bir bilgiye sahiptirler ve bu eksik bilgi ile öncelikle gündelik yaşamlarının akışını gerçekleştirmeye çalışırlar. Onlar olayların nedenselliklerini tersinir bir biçimde inşa edip ereğe dönüşen şeyleri arzulamayı bu zincirleşimin merkezine koyarlar. Bu ereksellik yanılması bir süre sonra genelleşir ve insanda "olana gaye arama" güdüsünün biricik sebebi haline gelir. İnsan artık tüm evrenin merkezindedir ve etrafındaki her şey onun için yaratılmıştır. İnsan bununla da yetinmez ve kendi kudretini aşan, kendi suretinden bir Tanrı yaratır ve eksik kudretiyle anlam veremediği her şeyin sebebi olarak Tanrı'yı işaret eder. Sonuçta korku duygusuna eşlik eden tüm bu imgesellikler iktidarlar için bulunmaz bir fırsattır. Spinoza bu aşamada özellikle Teolojik-Politik İnceleme eserinde ideolojik işleyişin tüm veçhelerini somutlar ve önümüze ideolojinin çok katmanlı bir haritasını koyar.

Anahtar Kelimeler: Spinoza, İdeoloji, Etika, Teolojik-Politik İnceleme

Jel Kodları: B30, B31, P16

An Essay on the Origins of the Concept of Ideology in Spinoza

Abstract: Spinoza is not the creator or the namesake of the concept of ideology. However, long before the emergence of the concept, he revealed in detail how ideology was put into practice by the rulers. In this sense, the main problematic of the article is to trace this praxis. In Ethics, Spinoza shares his views on the shortcomings of human cognitive power by expounding on human ontology. According to Spinoza, humans have an incomplete knowledge of the functioning of the order of the cosmos, and with this incomplete knowledge they primarily try to justify the flow of their daily lives. They construct the causality of events in a reversible way and put the desire for things that become ends at the centre of this chain. After a while, this illusion of causality becomes generalised and becomes the sole cause of the human impulse to 'seek a purpose for what is'. Man is now at the centre of the whole universe and everything around him is created for him. Man is not satisfied with this and creates a God in his own image, who transcends his own power, and points to God as the cause of everything that he cannot make sense of with his incomplete power. As a result, all these imaginaries accompanying the feeling of fear are a unique opportunity for the rulers. At this stage, Spinoza embodies all aspects of ideological functioning, especially in his Theological-Political Treatise, and puts before us a multi-layered map of ideology.

Keywords: Spinoza, Ideology, Ethica, Theological-Political Treatise

Jel Codes: B30, B31, P16

Atıf: Palancı, C. (2025). İdeoloji Kavramının Spinoza'daki Kökenleri Üzerine Bir Deneme, *Politik Ekonomik Kuram*, 9(1), 30-42.

<https://doi.org/10.30586/pek.1584045>

Geliş Tarihi: 13.11.2024

Kabul Tarihi: 23.12.2024

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu çalışma 2020 Mart ayında onaylanan, Dr. Öğr. Üyesi Cihan Palancı'nun Prof. Dr. İhsan Kamalak danışmanlığında Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı "Etika'dan Teolojik Politik İnceleme'ye Uzanan Bir İzlekte Çağdaş İdeoloji Kavramının İzlerini Sürmek" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

1. Giriş

Spinoza yaşadığı dönemin toplumsal karmaşasından oldukça etkilenmiş bir düşündürdür. 17. Yüzyıl, Avrupa'da kapitalizmin yeni yeni baş gösterdiği, toplumsal özgürlük taleplerinin hem teorik hem de pratik düzeyde dillendirilmeye başladığı fakat statükonun da hala güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğü bir dönem olarak hatırlanır. Spinoza bu anlamda dönemin politik kaosu içerisinde hem önemli bir düşünür hem de ortodoks dinsel ideolojinin bir kurbanı olarak değerlendirilebilir. O, henüz 26 yaşında eleştirdiği ortodoksinin hedefi olmuş ve aldığı herem cezasıyla birlikte Yahudi cemaatinden kovulmuştur. Sonrası onun için korku içinde geçen bir yaşam ve sürgün hayatıdır. Fakat Spinoza yaşadığı "pansiyon hayatına" rağmen eserlerini yazmaya devam etmiş ve geri adım atmamıştır. Spinoza'nın yaşadığı dönemle ilgili temel sorunsalı aslında insanların iktidarla olan ilişkisidir, üstelik bu sorunsal hem kadimdir hem de hala oldukça günceldir. Tüm baskılara, hak ihlallerine, dinsel ideolojinin ve monarşinin sömürüsüne rağmen insanlar neden bu kurumlara itaati sürdürür? O, insanların neden özgürlük tutkusuna karşı itaati tutku haline getirdiklerini anlamaz ve bunun yanıtlarını aramaya koyulur. Spinoza ideoloji kavramının ortaya çıkmasından çok önce ideolojinin yapı-sökümünü gerçekleştirmiş ve kavramın ortaya çıktığı andan itibaren geçirdiği hemen hemen tüm tarihsel aşamalarda içeriğine değinmiştir. Ondan çok sonra kavramı odağına alan çağdaş düşünürlerle projeksiyon olacak şekilde kavramı haritalamış ve iç dinamiklerini tarih-ötesi bir kavrayışla belirlemiştir. Öyle ki Marx'tan Althusser'e hatta Foucault'ya kadar bu önemli düşünürlerin ideoloji kavramsallaştırmalarının bir taslağı Spinoza'da mevcuttur. Biz çalışmamızda öncelikle Spinoza'nın imgelem teorisi üzerinde durup imgelemin maddiliği olarak kavramsallaştırılan bu ilişkiel sürecin hangi dinamiklerle ortaya çıktığını tartışacağız. Bunu yapmamızdaki amaç, Spinoza'nın genel olarak ideolojinin özel olarak da dinsel ideolojinin kökenlerini bu diskur ile başlatmasıdır. İmgelem ya da birinci türden bilginin insan zihnini nasıl yönlendirdiğini ayrıntılarıyla tartışıp, gündelik yaşamdan örülen ve yanlış bir bilinç inşa eden bu praksisin bir sonraki aşamada daha tümel bir kavrayış olan teleoloji ve antropomorfizmi nasıl doğurduğunu açıklayacağız. Nihayetinde Spinoza'da dinsel ideolojinin nasıl kökleşip katmanlandığını eserleri üzerinden sorunsallaştıracamız. Tüm bu tartışmalarda Spinoza'nın sistematüğinde yer alan ve insanı ideolojinin demirden pençesine hapseden duygusal dalgalanmaların kökenlerine inip, özellikle egemen ideolojilerin tavizsizce istismar ettiği korku duygusunun hurafelere nasıl tahvil edildiğini göreceğiz. Çalışmada temel öncelik Spinoza metinlerinin analizi üzerine olacaktır. Ayrıca çağdaş ideoloji kuramcılarının Spinoza-ideoloji ilişkiselliğini nasıl ve hangi saiklerle okuduklarına değinilecektir. Kavramı soyut tartışmalara hapsedmemek adına somut işleyişinin nasıl gerçekleştiği makalenin temel meselelerinden birisidir. Bu anlamda Spinoza zaten bize gerekli pencereleri açmakta ve özellikle Teolojik-Politik İnceleme eserinde İbrani halkı dolayımıyla dinsel ideolojinin praksislerini açıklamaktadır.

2. Spinoza'da İdeolojinin Zemini Olarak İmgelem Teorisi

Spinoza'nın genel olarak ideolojiyi ve özel olarak dinsel ideolojiyi konumlandığı yerin çok belirgin ontolojik gerekçeleri vardır. Bu gerekçeler bizleri insanın sonluluğusınırlılığı gibi bir patikadan geçirecek epistemolojik yanlışların odağına yönlendirir. Dolayısıyla Spinoza yanlışlığı ya da imgelemi tarif ederken belirli bir eksiklik-güçsüzlük eksenini oluşturur. Bütün yanlışların en büyüğünün yani insanda antropomorfik-teleolojik yanlışın sebebi, birinci türden bilgi ya da imgeleme dayalı bilginin insanların geneline hâkim olmasıdır. İnsanda birinci türden bilgi onun en pasif haliyle yani tamamen duygusal etkileşimlerden yola çıkarak edindiği bilgi olarak tanımlanabilir. Caplestone'a göre bu bilgi türü zihnin etkin bir durumuyla oluşmaz, insan sadece öteki cisimlerin ya da şeylerin bizde yarattığı bedensel değişimlerle belirli yargılar oluşturur. Üstelik bu yargılar nesnel değildir, onlar daha çok rastlantısallığın ve öznelliklerin damgaladığı türden "bulanık"

yargılardır (Capleston, 1996, ss. 33-34). Spinoza Etika İkinci bölüm 40. önermenin scolie kısmında imgelemi şöyle açıklar:

“...İnsan Bedeninin sınırlı olması dolayısıyla, ancak belirli sayıda seçik hayalleri kendisinde aynı zamanda teşkil edebilişinden ileri gelmektedir (hayalin ne olduğunu, önerme 17’nin scolie’sinde açıkladım). Eğer bu sayı aşarsa bu hayaller birbirine karışmaya başlar ve eğer bedende kendi kendisine teşekkül etme gücünde olan bu seçik hayallerin sayısını fazla aşacak olursa, onlarla hepsi büsbütün birbirine karışır, bu böyle olunca, 17’nci önermenin önerme sonucu ve 18’inci önerme ile apaçık görülür ki insan Ruhunun, kendi Bedeninde bu hususta teşkil edebileceği kadar hayali (imaji) aynı zamanda ve seçik olarak hayal edebileceği meydandadır...” (Spinoza, 2011, s. 112).

Spinoza’da insanın sınırlı bir varlık olması durumu belirli bir genellemeyi içerir. Dolayısıyla imgeleme dayalı bilgi sadece duyuşsal bilginin hâkim olduğu kitleleri değil entelektüel düzeyde rasyonel bilginin hâkim olduğu insanlarda da geçerlidir. Dolayısıyla Spinoza için birinci türden bilgiden kaçış yoktur. Yaşam insan için sonsuz uyaranlarla dolu bir alandır ve bütün bu uyaranların bütünü Spinoza açısından rasyonalize etmek zaten mümkün değildir. Üstelik insanda imgelem sadece dış uyaranların nedenselliklerini kavramakla aşılamaz. Hakikate ulaşabilmek için bir anlamda insan kendisi için de bir nesnellik zemini yaratmalıdır. Bu nesnellik, insanın kendisini bütün toplumsal ilişkilerden soyutlayıp bütün öznelliklerinden arınması ve bu yolla objektifleşmesiyle gerçekleşebilir ve bu açıkçası pek de mümkün değildir. Spinoza Etika İkinci bölüm 29. önermenin scoliesinde bulanık bilgiyi şöyle özetler:

“Açıkça söylüyorum ki, tabiatın ortak düzeninde objeleri kavradıkça, yani birçok şeyin aynı zamanda temaşa edilmesi suretiyle onların aralarındaki farkları, ilgileri ve karşıtlıkları anlamak için gerektiği zamanlar değil de şeylerin rastgele (tesadüfi) karşılaşmasıyla şu veya bu objenin temaşası için dışarıdan gerektirildiği zamanlar; insan Ruhunun hem kendisi hem Beden, hem de dış cisimler için ancak bulanık ve eksik bir bilgisi vardır...” (Spinoza, 2011, s. 106).

Akal, insanın sonlu bir varlık olarak yetkinsiz oluşunu kozmik evrenin karmaşıklığından yola çıkarak açıklar. Fakat Akal, bunu “kozmetik bir sır” gibi metafizik bir düzlem yerine yine Spinoza’nın ontolojik kompleksinden hareket ederek kavrar. Akal’a göre, bu ontoloji tümelden tikele doğru gider, tikel, tümelde yani Tanrı’nın ve evrenin belirli ifadelerinde vücut bulup, sonsuz nedensellikler zincirinin sadece bir halkası olduğunu fark etmesiyle de upuygun fikre haiz olur. Üstelik tüm bu ilişki zinciri sadece “şimdinin” karmaşıklığını içermez, geçmişin tüm sonlu-sonsuz bedenleri ve fikirleri de bu karmaşıklığı daha da katmanlaştırır. Dolayısıyla Akal’a göre bilme hiyerarşisinin en üstündeki insanlar bile bu karmaşık nedensellik zincirinin ancak çok küçük bir kısmını kavrayabilirler (Akal, 2016, ss. 64-65). Spinoza insanın bu sınırlılığını hem Etika’da hem de *Teolojik-Politik İnceleme* (T.P.İ) eserinde sık sık tekrarlar örneğin Etika Dördüncü bölüm 3. önermede insanın kudretinin başka kudretler tarafından sonsuzca aşıldığını ifade eder (Spinoza, 2011, s. 203). Benzer şekilde Dördüncü bölüm sonunda yer alan 32. fasılda meseleyi şöyle açar:

“Fakat insanın gücü son derecede sınırlıdır ve dış nedenlerle sonsuzca aşılmıştır; öyleyse dış şeyleri kendi kullanımımıza göre uyduracak mutlak bir kudretimiz yoktur. Bununla birlikte görevimizi yapmış olmanın şuuruна sahip bulunuyorsak, gücümüzün onlardan kaçınmaya imkân verecek dereceye varmadığını biliyorsak ve düzenine bağlı olduğumuz bütün Tabiatın bir kısmından ibaret bulunduğumuz fikrini hazır olarak bulunduruyorsak, çıkarımızın göz önüne alınmasının gerektirdiği şeylere karşıt olan vakalara, eşit bir ruhta katlanırsak...” (Spinoza, 2011, s. 262).

Bahsedilen eksikliklerin ötesinde başka bir problem yukarıda Akal'ın kısmen imlediği bilinç-dışıdır. İnsanların Spinoza'ya göre özneliklerinden arınamamasının en önemli sebeplerinden biri de budur. Dolayısıyla Spinoza aslında psikanalizin ilk ifadecilerinden birisidir. İnsanların dış dünyayla kurduğu etkileşimler ve bununla bağlantılı olarak zihnimize oluşan fikirler, imgeler, algılar geçmiş etkileşimlerden ve bilinç-dışıdan bağımsız değildir. Spinoza Etika İkinci bölüm 16. önermede bunu şöyle ifade eder:

“İnsan teninin dış cisimlerle herhangi bir tarzda duygulanmış olduğu fikir, insan teninin tabiatı ile dış cismin tabiatını kucaklamalıdır.” (Spinoza, 2011, s. 96). Önermenin ikinci sonucunda ise: *“Buradan yine şu sonuç çıkar ki, dış cisimler hakkında edindiğimiz fikirler dış cisimlerin tabiatından ziyade tenimizin halini gösterirler: bu benim ilk kısmın Ek'inde birçok örnekle açıklamış olduğum şeydir.”* (Spinoza, 2011, s. 97).

Deleuze imgeleme dayalı fikirleri talihin sebep olduğu fikirler olarak tanımlar. Bedenimiz üzerinde etki eden bu fikirler ya da etkileniş fikirleri mutlaka ki dışsal nesnenin özünü kuşatırlar fakat bu özü ifade edemez ve açıklayamazlar. Var olan bilme gücümüzle ilgili de somut bir katkıları yoktur sadece geçmişe-talihe bir gönderme yaparlar. Deleuze'ün değimiyle buradaki “kuşatma” ifade etmenin ve açıklamanın karşıtı bir pozisyonadadır. Bu karşıtılık dışsal cisim ile fikrine sahip olduğumuz etkileniş içindeki bedenimizin karışımından oluşan bir karşıtılıktır. Dolayısıyla Deleuze Spinoza'ya referansla, imgeleme dayalı etkileniş fikirlerinin bedenimizin bir hali olduğunu, dış dünyadaki şeylerin özüyle hiçbir ilgisi olmadığını bize iletir. Onlar aslında birer iz ve damgadırlar. Etkileniş fikirlerine dayalı olan ve aslında bilgi olmayan ancak ve ancak “tanıma” olarak adlandırılan bu durumun iki katmanı vardır. Bunlardan ilki, bizimle ilgili olan ve bizim özümüzü açıklamayan sadece değişken yapımızın bir halini imleyen katmandır. İkincisi ise dış nesneyi imleyen ama onun da özüyle ilgili bir fikir vermeyen, onun doğasını tanımlamayan dolayısıyla da upuygun olmayan katmandır. Bu bilgi bizi ne kendimizle ilgili bir doğruya ne de dış cisimle ilgili bir doğruya götürür (Deleuze, 2013, ss. 149-150).

Deleuze'ün bu müdahalesi önemlidir fakat Althusser açısından yeterli değildir. Althusser kendi ideoloji kuramını oluştururken imgeleme dayalı bilginin oluşum dinamiklerini oldukça önemser. Hatta önemsemesinin ötesinde Althusser iddialı bir teorik girişimle, Marksizm'i Hegel'cilikten “kurtarmak” adına Spinoza'yı devreye sokmak ister. Dolayısıyla Althusser'in yapmaya çalıştığı şey, Spinoza'nın Hegel'de tespit ettiği özne-erek ittifakını ortadan kaldırmak ya da deşifre etmektir (Althusser, 2000, s. 44). Baştürk (2018, s. 118)'e göre Althusser Spinoza'nın kuramını ideoloji dolayımıyla politikleştirmiştir. Bu politikleştirmenin birkaç veçhesi mevcuttur bunlardan ilki, Spinoza'nın, Descartes'ın aşkınlaştırıp bir anlamıyla özneye yabancılaştırdığı Cogito yerine yaşama içkin bir özne figürünü oluşturmasıdır. Bir anlamda Spinoza, Descartes'ın öznesi yerine kendi öznesini yaratmıştır. Spinoza'nın öznesi, düşüncüyü bir aşkınlık olarak üretmez bilakis düşünce yaşamın içinde üretilir. Spinoza'da düşünce yaşama içkin imgelemlerin zincirleşmesi ya da toplamıdır, bu imgeler de sonuç olarak yaşamdan türetilir. Dolayısıyla Spinoza'da düşünce Descartes'ın kuramının aksine gerçek yaşamdan kopartılarak veya aşkınlaştırılarak oluşturulmaz. Düşünce tam da yaşama içkin bir yansıtmadır, şeyleri, kendi bedenimizi vs. içeren bir yansıtmadır. Bununla bağlantılı olarak Zihin ise Cogito'nun oluştuğu yatak-zemin değil “yaşam (gerçek) ile düşüncenin (imgetasarım) çarpıştığı ve iç içe geçtiği yer olarak, hakikate dair ipuçlarını barındıran bir bulmacadır.” Baştürk'e göre bahsedilen politikleştirmenin asıl önemli veçhesi Spinoza'nın Hegel ile hesaplaşmasıdır. Marksizm'i Hegel'den kurtarmak Spinozacı Althusser için önemlidir çünkü toplumsal somutun analizinde gerçeklik “dışarıdan” kavranamaz onu bu şekilde kavramaya yönelik her türlü hümanist girişimi Spinoza eleştirmiştir.

Althusser'e göre Spinoza'nın imgesellik görüşü, Marks'ın Alman İdeolojisi eseri de dahil olmak üzere ideolojinin en katmanlı yorumudur. O, T.P.İ'de kendi döneminin en baskın ideolojisi olan dini ideolojiyi imgesel olarak değerlendirip yanılısma olarak nitelendirir. Fakat Althusser, Spinoza'nın aynı zamanda imgesellik ya da ideolojiyi basit bir yanlışlık ya da bilgisizlik olarak nitelendirmediğini söyler. Althusser'e göre insanların öncelikle bedensel olarak ilişkili olduğu dış dünya bu imgesellik materyalizminin odağındaydı ve birinci türden bilgi de buradan oluşuyordu: Somut ve maddi dünyayla karşılaşan ve iç içe geçen ilişkiler zinciri. Althusser, Spinoza'nın hem Descartes'ın hem de Hegel'in öznellik tezlerini tam kalbinden vurduğunu, özellikle de özneliliğin tam karşısında yer alıyormuş gibi gözüken Hegel'in, en az eleştirdiği filozoflar kadar özneye önem verdiği tespitini yapar (Althusser, 2000, ss. 43-44).

Spinoza'da imgesel düşünüşün maddiliğinin öneminin kavranması 19. ve 20. Yüzyıl felsefeleri açısından oldukça önemlidir. Birbirinden çok farklı gelenekten gelen filozoflar bu içkinlik düzlemini farklı veçheleriyle görmüş ve felsefelerine "yatak" yapmışlardır. Bu gelenekler Marks'ın "gerçek insan"ından Heidegger'in "Dasein" kavramına kadar uzanır. Spinoza'nın insanı en yalın haliyle bu dünyadandır ve yine bu haliyle sonsuz bir ilişki sarmalı içerisinde bulunur. Geneli bu ilişkilerden anlamlı sonuçlar çıkaramasa da sonuç olarak imgelemden daha üst bilgi hiyerarşilerine yükselmenin yegâne yolu bu bilgi türünü bir biçimiyle deneyimlemektir.

Bahsedilen karmaşık ilişkiler ve içinden çıkılmaz nedensellikler zinciri karşısında insan zihni "kolaya kaçarak" sorularına yanıtlar aramaya çalışır. Bu kolaya kaçışlar öncelikle gündelik yaşamın içerisindeki basit ilişkileneşlerle başlayıp sonrasında katmanlanarak daha kompleks soru ve sorunlara uzanan bir hiyerarşiyi takip eder. Bununla birlikte bahsedildiği üzere insan zihni ve iradesinin buradaki günahı, Spinoza'nın Etika'da imlediği gibi Adem'in elmayı yemesi kadar masumdur çünkü insanın tüm bu sarmal içinde hakikatin ne olduğunu tümüyle bilecek yeğinliği yoktur. Bununla birlikte Spinoza zaviyesinden asıl sorun, gündelik yaşamdan örülüp "büyük anlatılara" damgasını vuran imgeselliğin, tarih boyunca yine insana en büyük bariyer olmasıdır. Bu anlamda dinsel ideolojinin hem demokratik yönetimler hem de filozofun kendi tekil yaşamına nasıl olumsuz sirayet ettiği açıktır. Büyük filozofun yaşadığı "pansiyon hayatı" Musevi cemaatinden atılmasıyla bağlantılı olarak aldığı tehditlerin bir sonucudur.

3. Spinoza'da Teleoloji-Antropomorfik Tanrı Eleştirisi

Spinoza imgelemin nedenlerini tartışırken insan tininin tüm hallerinin incelikli bir haritasını çıkarmış ve yanılığın yapı-sökümünü yapmıştır. Spinoza'ya göre insanın bir özne olarak yaşamın içerisinde özgürce yapıp-etme iradesini göstermesi yanılığın, onun ilk yanılığısıdır. İnsan, doğayla ve diğer insanlarla olan ilişkisinde tüm eylemlerinin müsebbibi olarak kendi iradesini merkeze koyar. O, beyhude bir biçimde kendisi dışında her şeyi yok sayan bir kibirle tüm olan bitenin etker nedeni olduğunu düşünür, üstelik sonsuz bir gerektirilme içerisinde olduğunu farkında olmaksızın. Bu yanılığın bir nevi "imparatorluk içinde imparatorluk" inşa etme fikrinin ilk kıvılcımını ateşler. Matheron, Spinoza açısından insanı yanılığa düşüren ilk şeyin sevgi-nefret duygularında kipleşmiş arzu olduğunu ifade eder. Buna tabii ki yine insandaki şeylere neden bulma güdüsünü de eklemek gerekir. Bahsedilen büyük yanılığın ereksel neden ya da teleolojidir. Teleoloji burada bizim yukarıda değindiğimiz zihinsel olarak insanın kolaya kaçmasının açıklımıdır. Matheron burada Spinoza'nın üçüncü kitabının 13. Önermesinin notuna gönderme yaparak yanılığın ilk basamağını deşifre eder, insanlar aslında kendilerine yararlı olduğunu düşündüğü şeyleri arzularlar. Dış dünyayı ve onunla olan ilişkilerimizi düzene sokmak, nedenselliklerini kavramak için arzulamak tek başına yetmez. Bunun için belirli bir rasyonellik ya da Spinoza'nın değimiyle ikinci türden bilgiye haiz olmak gerekir. Gündelik yaşamdaki karmaşanın olup bitenleri anlama çabamızı sürekli paralize etmesi ama bir taraftan da neden arama güdümüzün de biricik sebebi olması durumu bir sarmal gibi insanı içine alır. Bizler yaşamda sevinçli duygular içerisinde olduğumuz

zaman onu var eden koşulları coşkulu bir şekilde imgelemeye ve tekrar o noktaya dönmeyi arzularız. Ya da tam tersi hüznü duyular yaşatan koşulları kötü olarak hatırlayıp o duygulardan kaçmaya çalışırız. Dolayısıyla gündelik pratiklerimizin sebebi olarak kendi arzularımızı merkeze alırız. Buradan çıkan sonuç kendi dışımızda olabilecek nedenselliklere karşı gelişen körlüktür. Bir şeyi arzuluyor olmamız, onu sevinçli duygularla hayal etmemiz, nedenler zincirini buna göre oluşturmamız anlamına gelir, hâlbuki bu koşulların çoğunlukla kendi arzularımızla bir ilgisi yoktur. Spinoza burada iki yanlış noktayı tespit etmiştir, bunlardan ilki arzulayan ve bu arzu dolayısıyla seçimlerinde sanki özgürmüş gibi davrandığını varsayan bir fail ve seçimlerimizi gerektirecek olan bir ereksel neden. Bahsedilen ereksel neden biz nesneyi arzulamadan önce varmış gibi ve mistik bir biçimde nesnede damgalanmış gibidir, yanlışın faili de sanki onu özgür iradesiyle arzuluyormuşçasına bir öz-sanrı yaratır. Bu durumda olaylar aslında tersinir bir hal alır, bize nesneyi arzulatan gerçek nedenler kaybolur ve bir ereğe dönüşen “nesneyi arzulamak” gerçek neden gibi zihnimizde belirir. Dolayısıyla aslında sonuç olan şey neden olarak karşımıza çıkar. Mevcut durum kendi pratiklerimizden çıkıp doğal fenomenlere yönelince asıl felaket orada başlar. Bu aşamada artık zorlanmadan, oldukça kolay bir nedensellik açıklamamız mevcuttur, sorularımız “neden” den “ne için”e evrilmiştir (Matheron, 2023, ss. 107-110).

Spinoza'nın insanın en büyük yanlışlarından biri olarak tanımladığı “hür neden yanılması” neredeyse tüm eserlerinde belirtmiştir. Hatta Oldenburg'a yazdığı 32 numaralı mektubunda şunları ifade eder: “...Şimdi Doğadaki bütün bedenleri, burada kanı tasavvur ettiğimiz gibi hayal edebiliriz ve hayal edilmesi gerekir, çünkü bütün bedenler başkaları ile kuşatılmıştır ve bir başkası tarafından var olmaya ve belli bir şekilde bir etki meydana getirmeye zorlanırlar...” (Spinoza, 2014, s. 196).

Spinoza için failin karar hükmüne gelene kadar gelişen nedensellikler zincirinin ilk nedeni Tanrı'dır çünkü sadece Tanrı herhangi bir dış neden tarafından gerektirilmez ve Tanrı aslında tüm gerektirmelerin gerçek failidir. Herhangi bir esnekliği olmayan bu determinizmde insan sadece kiplik düzeyindedir ve bu bengi-dönüşün sadece bir halkasından ibarettir. Spinoza Etika Birinci bölüm 29. önermenin kanıtı kısmında meseleyi biraz daha açar:

“...Bundan başka Tanrı bu tavırların yalnız sadece var olmaları bakımından değil (24'üncü önermenin sonucu), aynı zamanda bir eser meydana getirmeleri gerektirilmiş gibi görülmeleri bakımından da (önerme 26) bu tavırların nedenidir. Eğer Tanrı tarafından gerektirilmiş değil iseler, kendi kendilerini gerektirmeleri zorunsuz değil imkânsızdır (aynı önerme); ve eğer tersine, Tanrı onları gerektirmiş ise (önerme 27) kendi kendilerini gerektirilmemiş kılmaları da zorunsuz değil, imkânsızdır. Öyle ise, her şey tanrısal tabiatın zorunluluğu ile yalnız var olmada değil, aynı zamanda şu ya da bu tarzda var olma ve bir şey meydana getirmede gerektirilmiştir ve tabiatta zorunsuz hiçbir şey yoktur.” (Spinoza, 2011, s. 61).

Spinoza'da insanın iki büyük yanlışından biri olan hür kararlar alma ile ereğin etker neden olması yanılması iç içedir ve birbirlerinin sebebi olarak ortaya çıkar. Matheron'a göre insan bu imgelem sarmalı içerisinde bir süre sonra ortada bir fail olmasa bile tüm açıklamalarını bu teleolojik-erekselci bakış açısına göre yapacaktır (Matheron, 2023, s. 110). Althusser ise Spinoza'nın bu çarpık kavrayışı fark etmesini hayranlık verici olarak değerlendirir. Althusser, ereklere olan arzularla kuşatılmış insanın zamanla kendisini evrende olup biten her şeyin nihai nedeni-ereği olarak gördüğünü belirtir. Fakat insan bununla yetinmez, o, evrenin bir tür kaynağı olarak kendi suretini yansıttığı Tanrı'yı da bu bağlamda yaratır (Althusser, 2013, s. 177). Gündelik-sıradan yaşamdan başlayıp halka halka genişleyen bu yanlışlar sistemi Spinoza'ya göre genelde ideolojinin özelde ise dinsel ideolojinin köklerini oluşturur. İnsanın olup-biten her şeye kendi erekselci zaviyesinden bakmasıyla birlikte son halkada Tanrı'yı da antropomorfik (insan-biçimli) bir hale getirir. Tanrı'nın yarattığı evren-doğanın dahi insan için olması Spinoza'ya göre dinsel ideolojinin en büyük hurafesidir. Ona göre tüm dinsel hurafelerin

yatağı Tanrı'nın antropomorfik olarak algılanmasıyla başlar. Bununla birlikte bu yanlış Spinoza'ya göre neredeyse kaçınılmazdır. İnsanın doğada varoluşu ve onunla girdiği üretme-ihtiyaç gidermeye yönelik diyalektik ilişkisi bu kaçınılmazlığın biricik sebebidir. Bu anlamıyla Spinoza kuramı oluştururken süreci neredeyse doğallaştırıp antropolojikleştirir. O, Etika Birinci bölümün ekinde tüm bu açıklamaları felsefe tarihinin en görkemli pasajlarından birini kaleme alarak şöyle serimler:

“...genel olarak kendileri nasıl bir gayeye göre hareket ediyorlarsa, bütün tabiatın da bir gaye için etki (ve hareket) ettiğini var sayarlar ve Tanrının bütün şeyleri insan için ve insanı da kendisi için, yani tapılmak için yapmış olduğunu söylerler...Onların daima sırf yapılmış şeylerin gaye-nedenlerini bilmek için çabalamaları ve bunları öğrenince artık huzursuzluk için hiçbir sebep kalmadığından rahat etmeleri bundan ileri gelir... Hâlbuki onlar, gerek kendilerinde, gerek kendi dışlarında meylettikleri rahatlığa onları götürmeye elverişli birçok araçlar buldukları için (görmekte göz, çiğnemekte diş, beslenmekte otlar ve hayvanlar, kendilerini aydınlatmakta güneş, balıkları beslemekte deniz vs.) bütün bu şeylerin ve genel olarak bütün tabiatın rahat yaşamalarını sağlamaya yarayan araçlar olduğunu zannederler...Ayrıca bu araçları bulduklarını, fakat kendileri meydana getirmediklerini bildikleri için, buradan, onları kullanmak üzere kendilerine tedarik eden başka biri olduğuna inanacak bir saik çıkarmışlardır... Başka bir yönden, bu varlık veya bu varlıkların düşünme tarzı ve zihinleri üzerine hiçbir türlü bilgileri olmadığı için, ona kendi düşünme tarzları ve zihinlerini yormuşlardır ve buradan hareket ederek, insanların sevgisini ve hediyelerini kendilerine çekmek amacıyla, Tanrıların bütün bunları onların hizmetine verdiklerini esaslı bir hakikat diye ileri sürmüşlerdir. Kendi fikirleri üzerinde ve Tanrıların tabiatını kendi tabiatlarıyla karşılaştırarak hüküm yürütmek suretiyle... İnsanların kendileri için tabiatla buldukları bu faydalar arasında, kendilerinin rahat yaşamasına hizmet eder gözüyle bakamayacakları şeylere de rastlamadan geri kalmadılar...” (Spinoza, 2011, s. 68-70).

Spinoza metnin devamında insanın yanlış uslamlama sürecini devam ettirdiğini belirterek onların başa çıkamadıkları doğa olaylarıyla ilgili olarak kendilerini Tanrı'nın cezalandırdığını düşündüklerini vurgular. Spinoza'ya göre sıradan insanlar için bunun sebebi Tanrı'ya yeterince itaat ve ibadet etmemeleridir. Ona göre, bu düşünüş biçimi insanların şeylerin nedenlerini araştırmaya girişmekten ve zihinlerini bu yönde kullanmalarından daha konforlu ve rahattır dolayısıyla onlar daha rasyonel bir sistem kurmaya hiç gerek duymazlar (Spinoza, 2011, s. 70-71).

Daha fazla ibadet, itaat ve tevekkül, insanların bu dünyada felaket yaşamama korkularının bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Hatta bir kişinin günahı bile tüm topluluk için tehdittir. Spinoza teokratik ideolojiyi yapı-söküme uğrattığı T.P.İ metninde Musevi halkının birbirini denetlemesi ve herkesin birbirine karşı teolojik bağlamda sorumlu olmasının sebebini bu mekanizmayla açıklar. Herkes birbirine karşı sorumludur ve doğal olarak herkes herkesin denetleyicisidir, öte türlü bir kişi yüzünden tüm toplum helak olacaktır. Fakat bu sadakat ve uysallığa rağmen, doğal felaketler durmaz ve belirli aralıklarla yaşanmaya devam eder. Bu durumda topluluğun teyakkuz hali süreklileşir. Süreklileşmiş teyakkuz haliyle birlikte korku duygusu, irrasyonel ile birleştiği anda yukarıda anlatılan hurafeye eş zamanlı olarak hurafenin başka bir katmanı ortaya çıkar. O da öte dünya inanışıdır. Tanrı'nın insan için yarattığı ve ona bahsettiği bu dünya, yine insanın Tanrı'nın istediği şeyleri yapmamasından ya da topluluğun bu kurallara uymamasından dolayı yaşanmaz hale gelmiştir. Dolayısıyla insan için bu dünya artık öte dünya için sadece bir dolayım ve asıl ibadet-itaat-tevekkül öte dünya için gerçekleştirilmelidir. Bu dünyada yaşanan felaketlerin daha kötüsü ve katmerlisi Tanrı'nın buyruklarına uymamaları durumunda öte dünyanın cehenneminde yaşanacaktır. İnsan hürlüğü artık tamamıyla bir kıskaç içerisine alınmıştır ve bu kıskaçtan neredeyse çıkış yoktur. Spinoza Etika Beşinci bölüm 41. önermenin scoliesinde durumu şöyle ifade eder:

“...Öyle ise Ahlak ve Din ve mutlak olarak söylenince Ruh kuvvetine ait olan her şeyin, köleliklerinin (yani ahlak ve dinin) ödülünü (mükâfatını) almak için ölümden sonra üzerlerinden alacakları yükler olduğunu zannediyorlar ve iç küçüklükleri ve güçsüzlüklerinin imkân verdiği kadar Tanrısal kanununun emirlerine göre yaşamaya onları götüren yalnız bu umut değil, aynı zamanda ve başlıca ölümden sonraki korkunç işkencelerle cezalandırılma korkusudur...” (Spinoza, 2011, s. 292).

Spinoza yine Etika Dördüncü bölüm 67. önermenin kanıtı kısmında yukarıda ifade ettiği korkunun neden olduğu zincirleştikten kurtulmanın yolunun aklın emrinde yaşamak olduğunu ifade eder. Doğrudan doğruya iyi yaşamak Spinoza için, ölümden sonra ne olacağını düşünmeyecek bilgeliği inşa etmek, etki etmek, yaşama içkin bir şekilde kendi faydasını gözetmek ve varlığını korumaktan geçer (Spinoza, 2011, s. 249).

Bu bölümü bitirmeden insanın doğayla olan diyalektik ilişkisinden kaynaklı olarak teleoloji imgeleminin ortaya çıkması meselesini Yovel üzerinden açıklayalım. Yovel bu açılımı Spinoza ve Marx ortaklığına vurgu yaparak gerçekleştirir. Bu benzerlik oldukça çarpıcıdır çünkü her iki düşünür de bu yanılışmayı bir tür zorunluluk düzleminde ele alır. Yovel’e göre Marx, insanın doğada bulunması ve üretme etkinliği ile birlikte teleoloji fikrinin ortaya çıktığını savunmuştur. Bir anlamda “doğada insan” beşerî etkinliklerinin sonucunda erekselliği doğaya ve doğadaki diğer tüm şeylere damgalamıştır. Marx’a göre insan doğadaki üretme ve çalışma etkinliğinin sonucunda doğayla diyalektik bir ilişkiye girer. İnsan ham doğayı kendi ihtiyaçlarına göre dönüştürürken kendi doğası da dönüşür. Dolayısıyla antropolojik bir süreçle doğa insanileşir ve eş zamanlı olarak insan zihninde kendi etkinliğinin bir sonucu olarak teleolojik düşünce oluşur. Doğa içsel bir ereksellik taşıyabilmesi rağmen insanın zihnine kazınan bu imgesellik ya da insan yapımı teleoloji Marx’ın yabancılaşma kuramının ilk sistematikliğini inşa eder. Bu sistematik net bir biçimde Spinoza’da da mevcuttur (Yovel, 2013, ss. 285-286).

4. Spinozada Dinsel İdeolojinin İnşası

Spinoza’ya göre insanın sıradan yaşamından başlayarak gelişen ve karmaşıklaşan imgelemi, sonuç olarak belirli bir yanılışmalı ontolojiye tekabül eder. Teleolojik ve antropomorfik bir dolayımın insan, kendi gücü ve özgürlüğünü belirli bir sistematik dahilinde hurafelere tahvil eder. Spinoza Etika eserinde bu duruma ayrıntılı olarak değinirken meselenin daha kapsamlı ve somut halini T.P.İ eserinde Musa dönemindeki Yahudi siyasi bütünü üzerinden ortaya koyar. Üstelik T.P.İ’de başka bir sistematik daha karşımıza çıkar, o da, birinci türden bilginin oluşturduğu epistemolojik ethosun pratik olarak dinsel ideolojiye nasıl zemin olduğudur. Bahsedilen bu zeminin oldukça kompleks ve maddi temelde işleyen bir yapısı vardır. Spinoza bu işleyişi neredeyse bir telkâri ustası gibi eserine işlemiştir.

Spinoza’da güç-kudret kavramının ne kadar merkezi bir kavram olduğunu biliyoruz, bu anlamıyla insanın yaşadığı duygular bir ölçüde belirli güç ilişkileri sonrasında ortaya çıkan etkilenmelerden ibarettir diyebiliriz. Deleuze, Etika’da insanı bir kudret derecesi olarak tanımlamanın önemini fark etmişti, gerçekten de bu ontoloji bir tür yeğinlik belirli bir edimsellik kudretinden türemekteydi. Spinoza’daki duygu teorisi de bununla bağlantılı bir şekilde işlemekteydi. Oluş halindeki insanın öncelikle somut etkinlikleri sonucunda yaşadığı bedensel karşılaşmaların eş zamanlı olarak bir duyguyu türetmesi ve bu duygu durumunun da bizde yarattığı aktiflik-pasiflik düzlemini Spinoza, ruhsal dalgalanma ya da kararsız ruh hali olarak adlandırır. Bu dalgalanmalar bizim edimselliğimizi artırır ya da azaltır fakat sürekli bir duygu dalgalanması orta-uzun vadede iyi bir şey değildir. Zaten Spinoza’nın ikinci türden bilgiyi önemsemesi bununla ilgilidir. Karşılaşmaların tesadüfiliği ve bu karşılaşmaların bizde yarattığı ruhsal dalgalanmaları (ki bu dalgalanmaların bir kutbu sevinçli duygular da olabilir) ortadan kaldıracak rasyonaliteyi Deleuze, bireyin dalgalı bir denizde yüzebilmesi edimiyle somutlar:

“...Yüzmeyi biliyorum, bu zorunlu olarak dalganın hareketine dair matematiksel veya fiziksel, bilimsel bir bilgiye sahip olduğum anlamına gelmez, bu bir şey yapmayı bildiğim şaşırtıcı bir bilgiye sahip olduğu, yani bir ritim duygusuna, bir ritim duygusu türüne sahip olduğum anlamına gelir. Ne demektir bu, ritim şu demektir: Karakteristik ilişkilerimi dalganın ilişkileriyle doğrudan doğruya birleştirmeyi biliyorum demektir. İşler artık dalga ile benim aramda olmayı bırakmıştır yani dışsal parçalar arasında dalganın parçalarıyla benim bedenim arasında olmayı bırakmıştır; ilişkiler arasında geçmeye başlamıştır. Dalgayı oluşturan ilişkiler, benim bedenimi oluşturan ilişkiler ve yüzmeyi bildiğimde sahip olduğum beceri- bedenimi dalganın ilişkisiyle doğrudan birleştirecek ilişkilere sunma becerim. Doğru anda atlıyorum, doğru anda çıkıyorum. Yaklaşmakta olan dalgadan kaçıyorum ya da aksine ondan, yararlanıyorum vesaire...”

Deleuze yukarıdaki alıntıda ikinci türden bilgiyi ya da rasyonel bilgiyi Matematik gibi soyut bir disiplin ile değil, gündelik bir eylem dolayısıyla açıklamıştır. Deleuze aslında Spinoza’ya rağmen olması gerekenin bu olduğunu imler çünkü Spinoza her şeyden öte soyutlukların değil gerçek yaşamın filozofudur. Deleuze’e göre bu bilgi türü ilişkilenişlerin bilgisini içerir. İmgeleme dayanan bilginin oluştuğu tesadüfi karşılaşmalar ve bu tesadüfi karşılaşmaların yarattığı duygusal sonuçlar bu bilgi türünde mevcut değildir. Dolayısıyla bahsedilen bilgi kategorisi derleyip toparlayan ve nedenleri kavrayan bir düzleme karşılık gelir. Bu aslında ilişkilerimizi birleştirme sanatıdır. Deleuze’ün verdiği yüzme örneğinde dalgaların yüzme bilmeyen birini oradan oraya fırlatması, boğulma hissini yarattığı keder ya da fırlatılmanın verdiği sevinç duygusu bir tür maruz kalmadır dolayısıyla bu bir ilişkileniş değildir (Deleuze, 2000, ss. 199-201).

Açıklanan kararsız duygulanımların eş zamanlı olarak yarattığı kararsız fikirler silsilesi insan için amorf bir ontolojinin kapılarını açar. Adeta bir sarkaç gibi birbirine zıt duygu dalgalanmaları yaşayan insan, her düzeyde kararsız ve dış etkilere daha açık hale gelir. Spinoza’nın en büyük keşfi belki de bu işleyişi fark eden iktidar ya da ideolojilerin insanın bu halini kullanma gücünü tespit etmesidir. Üstelik Spinoza sınırlı bir tespitle yetinmemiş, ideolojilerin hangi dispozitiflerle “kölelikler” inşa ettiğini çok katmanlı bir biçimde anlatmıştır. Dolayısıyla bu aşamada dinsel ideolojilerin insana sızması ve ele geçirmesi kaçınılmazdır. Spinoza T.P.İ eserinin giriş kısmında kusursuz bir açıklamayla işleyişin ilk ipuçlarını verir. Ona göre insanları hurafelere inanmaya yatkın hale getiren şey korku duygusudur. Duygu durumlarındaki kararsızlık insanları zaten güçsüzleştirip dış müdahalelere açık hale getirirken sistematik olarak maruz kaldıkları korku durumu onları birkaç kat daha pasifleştirir. Çünkü tüm gelişi güzelliğine, imgeselliğine rağmen ve yüzeysel de olsa yaşanan neşeli duygular bireyin direncini artırır fakat korku duygusu insanın tüm varlığının teslimiyetinin sebebidir. Spinoza T.P.İ’de durumu şöyle açıklar:

“...talihleri her zaman yaver gitseydi, hurafenin pençesine asla düşmezlerdi. Ama sık sık öylesine bir dar boğaza sürüklenirler ki, herhangi bir öğüde kulak veremez olurlar ve çoğu zaman, ölçüsüzce arzu ettikleri, kimin başına konacağı da belli olmayan talih kuşu ardında, umutla korku arasında çaresizce gider gelirler. Bu yüzden de neye olursa olsun inanmaya pek yatkın bir kafaya sahiptirler. Bu kafayı kuşular kuşatınca, en ufak bir itki, şu ya da bu yana kolayca savrulmasına yol açar. Onu saran umut ve korku arasında askıda kaldığında ise, bu daha kolay olur...” (Spinoza, 2016, s. 43).

Spinoza insanların hurafelere olan yatkınlıklarının kararsız ruh hallerinde ve korku duygusu ağırlık kazandığında daha da arttığını ifade ederken bu durumun aslında dinamik bir gündelik-politik süreçle işlerlik kazandığının altını çizer. Bu süreç failin egemenle yaşadığı güç ilişkileriyle bağlantılıdır. Görece stabilitenin hâkim olduğu durumlarda failin tavrı daha rasyonelken kaosun ve krizin hâkim olduğu süreçlerde fail ile sakil düşünme arasında makas açılır. Spinoza insanların tehlike ve korku durumlarında hurafelere sım sıkı sarıldıklarını ve buldukları durumdan kurtarılabilmeleri için her türlü egemene kul köle olabildiklerini ifade eder. Böyle durumlarda onlar, kendilerine yol gösteren bilgelere de sırtlarını dönerek onların

bilgeliklerinin boş olduğunu söylerler. Hatta Tanrıların bile bilgelere “dış bilemediğini” ve hakikati onların zihinlerine değil ölmüş hayvanların iç organlarına kazıdıklarına inanırlar. Spinoza korkunun insanı işte tam olarak böyle saçmalatabileceğini ve tüm bu hurafelerin sebebinin korku olduğunu T.P.İ’de açıkça anlatır. Devamında yine somut bir örnek vererek Büyük İskender’in tüm ihtişamına karşın dönem dönem nasıl hurafenin pençelerine düştüğünü ironik bir dille kaleme alır:

“Buraya kadar söylenmiş olanın dışında, özel örnekler isteniyorsa, İskender’i düşünmek yeterlidir: Yalnızca Susa Kapılan’nda talihinin dönmesinden korkmayı öğrendiği zaman, hurafelere kapılıp kahinlere danışmaya başladı (Quintus Curtius, Kitap VA). Ama, Darius’u yendikten sonra, müneccimlere ve kahinlere danışmayı bıraktı; güçlükler karşısında yeniden dehşete kapılana kadar ... Sonra, Bactrialılar’ın ayrılması ve İskitler’in saldırısı nedeniyle, yaralı olduğu için hareket de edemediğinden, iruan zihninin gülünç oyuncağı olan hurafeye yeniden sarıldı (bunlar Quintus Curtius’un kendi deyimleridir, Kitap VII-7) ve saflıkla bel bağladığı Aristrandos’a, kurbanlarla, geleceği haber vermesini emretti. Böyle çok sayıda örnek verilebilecektir. Bunlar, insanların yalnızca korkulan onlara hâkim olduğu sürece hurafenin pençesine düştüklerini son derece açık biçimde gösterecektir. Boş bir dine bağlanarak tapındıkları her şey, kederli ve ürkek bir kafadaki hayaletlerden ve saçmalıklardan başka şey olamaz. Son olarak da kahinler, siyasi bütünün en büyük tehlikelerle karşı karşıya kaldığı dönemlerde, halk tabakası üzerinde amansızca hüküm sürdüler ve kralların en çekindikleri insanlar oldular. Ama bütün bunları herkesin yeterince bildiğini düşünüyorum ve ısrar etmiyorum.” (Spinoza, 2016, s. 44-45).

Anlatılanlar bağlamında ve onu da aşarak, Spinoza T.P.İ eserinde birçok teolojik tartışmaya girer. Bu tartışmaların ilerlediği kanal daha çok Yahudi topluluğunun Musa Peygamber’le olan dinamik ve değişken ilişkisi üzerinedir. Musa Peygamber’in Yahudi topluluğunu Mısır’dan çıkarıp vadedilmiş topraklara götürme süreci ve bu süreçle birlikte gelişen dini inanışın yasa haline gelmesi ve toplumsallaşması meselesi eserde anlatılır. Dolayısıyla eserin en önemli sorunsalı aslında Teokrasinin nasıl inşa edildiğidir. Burada Spinoza temelde insanların akla uygun olmayan şeylere nasıl itaat ettiklerini ve bu itaatin hangi dispozitiflerle kökleştirildiği sorusuna yanıt arar. Dinsel ideolojinin bir aygıt olarak nasıl işlediği sorusuna Spinoza oldukça ayrıntılı cevaplar verir. O, T.P.İ’de, Yahudi halkının Mısır’dan çıktığında herhangi bir ulusun yasasına tabi olmadığını dolayısıyla gittikleri yerde yeni kuracakları yasalarla siyasi bir bütün olabileceklerini fakat onlarda bunu yapabilecek politik erdem bulunmadığının altını çizerek. Siyasi bütünü ortaklaşa yönetecek mizaca sahip olmayan bu topluluk, oldukça vahşi ve ruhları sefil bir kölelikle yoğrulmuştu. Bundan dolayı topluluğa buyruk vermek, yasalar koymak ve gerektiğinde güç kullanımı için bir kişinin yetkili olmasına itiraz etmediler. Musa da bunu kolayca yapabildi çünkü tüm topluluğu Tanrısal bir erdemle aşırıyordu. Nihayetinde topluluk bu yasalara uydu, bunda Musa’nın yasalarını korkuyla salık vermekten çok ikna ve belirli bir hoşgörü ile gerçekleştirmesi en büyük etkendi. Musa’nın ikna yöntemini kullanmasında iki önemli neden vardı, bunlardan ilki savaş tehdidi ikincisi ise topluluğun asi mizacıydı. Savaş riskine karşı topluluğu teyakuzda tutmak için tehdit, bu asi topluluk için pek işe yaramazdı dolayısıyla onlara Tanrısal bir vaat ile seslenmek gerekiyordu, Musa bu süreçlerin sonrasında devlete dini sokabilmeyi başardı. Kendi hakkı doğrultusunda davranmayı beceremeyen ve köleliğe alışmış bu halkın tüm kaderini bir kişi belirleyebilsin diye, gündelik hayatlarında bile kendi kafalarına göre yaşamalarına izin verilmedi. *“Halk, yasayı hatırlamak ve salt efendinin iradesine bağlı buyrukları uygulamak zorunda kalmadan, hiçbir şey yapamıyordu.” (Spinoza, 2016, s. 112).*

Balibar, Spinoza’nın Teokratik İbrani devlet yapılanmasını tümüyle yapı-söküme uğrattığını, bu yapı-sökümün sadece belirli bir politik veçheyle sınırlı olmadığını aynı zamanda toplumsal psikoloji gibi farklı disiplinleri de içerdiğini belirtir. Balibar için, Musa’nın böyle bir devlet yapılanmasına gitmesindeki en önemli etken, onların cehaleti ya da başka türlü ifade edersek toplumsal çocukluk evresinden çıkamamalarıdır. Balibar’a göre bu durum İbrani halkının aslında bir tür doğal hal içinde olduklarının da

bir göstergesidir. İbrani topluluğu bu doğal halden çıkaracak şey pürüzsüz itaattir. Bu itaatin gerçekleştirilmenin yolu ortak hedefler koymak ve dayanışmaya yönlendirmektir. Dolayısıyla bu hedefi gerçekleştirilmenin en garanti yolu da egemenliği Tanrısallık ile eşitlemek ve topluluğa doğanın teleolojik işlediğine inandırmaktır. Balibar bu durumun aslında çok uç bir korku kültürünün oluşmasına sebep olacağını belirtir. Bahsedilen kültür özetle, Tanrı korkusuna eşlik eden dinsizlik korkusudur. Bu kültürün hâkim olduğu topluluktaki en belirgin özellikse, onların tepeden tırnağa acı çekiyor olmasıdır. İbraniler bu anlamda en hüznü, ideolojik zincirlerle en fazla kuşatılan bir politik bütün olarak tarif edilebilir. Gündelik yaşamlarında en küçük hatalarından dolayı bile cezalandırılacaklarına olan inanç, tüm topluluk bireylerinin birbirini denetlediği bir dispozitif oluşturur. Bunun en net ifadesi korku toplumdur. Bu yapının ayakta kalabilmesinin ön koşulu tabii ki Musa'dır çünkü Musa Tanrı ile özdeş onun yer yüzündeki somut ifadesidir. Tüm ilahi egemenlik hakkı Musa'dadır ve kendisine duyulan sevgi ya da korku aslında Tanrı'ya duyulan sevgi ve korkudur. Anlatılanlar bağlamında İbrani halkının yaşadığı şey itaatin en yüksek noktasıdır (Balibar, 2016, ss. 64-67).

Spinoza Yahudi halkının itaatini garantilemek için kullanılan "seçilmişlik" diskuruna da inanmaz. Ona göre Yahudilerin diğer milletlerden hiçbir farkı yoktur, onlar da diğer yığınlar gibi Tanrı ve doğa hakkında yalan yanlış bilgilerle doludurlar ve onların da anlama yetileri kıttır. Üstelik erdem ve ahlak açısından da herhangi bir üstünlükleri yoktur. Onlara sadece gösterecekleri itaat karşılığında rahat bir yaşam vaat edilmiş, itaatin olmadığı durumda da en büyük felaketleri yaşayacakları söylenmiştir. Fakat Spinoza Eski Antlaşma'da Yahudilere özel yasaların işlerlik kazanabilmesinin yolunun onları "özel" olduklarına inandırmaktan geçtiğini pasajın sonunda belirtir (Spinoza, 2016, ss. 85-86). Bottici de Musa'nın kelimelerinin İbraniler tarafından dikkate alınmasının ve uygulanmasının "seçilmişlik" mefhumundan geçtiğini eserinde belirtir. Bununla birlikte bu seçilmişlik sadece ahlaki bir zorunluluk düzlemi yaratmaz ayrıca yasaya içkin belirli kurumlar setini de işlevli hale getirir. Bununla birlikte seçilmişlik ifadesiyle oluşan imgelem ve hurafeler ayrıca politik bir işlevi de kristalize eder. Seçilmişlik diskuru aşkın bir Yahudi ideası yaratıp tüm toplumsalın bu idea formunda kendisini şekillendirmesinin öteki yüzüdür. Bu ideayı yaratmanın yolu da belirli mitler oluşturmaktan geçmekteydi. Bottici'ye göre bunu yapmak Musa açısından kaçınılmazdı çünkü doğa durumunda olan bu kitleyi tekrardan yasallaştırmanın yolu, onları cesaretlendirecek olan seçilmişlik ifadesiydi (Bottici, 2015, ss. 145-146).

Spinoza'nın T.P.İ eserinde tespit ettiği başka bir şey, önemli ideolojik pratiklerden biri olan biyo-politik işleyişin İbrani topluluk için de uygulanıyor olmasıydı. Yasaların gündelik yaşamda kökleşmesinin ve itaatin katmanlı hale gelmesinin en önemli ayağı biyo-politiktir. Üstelik bu genel Spinoza kavrayışıyla da oldukça bağlantılıdır. Spinoza teorisinde beden hareketleri ve karşılaşmaları ile bu karşılaşmaların yarattığı anlık fikirler ve bu fikirlere karşılık gelen duygulanımlar gibi özetlenebilecek işleyişte beden aslında tüm zincirlenişin en başında yer alır. Dolayısıyla bedensel "hapsoluş" hem duyguları hem de fikirleri sınırlayacaktır. Spinoza bu işleyişi şöyle açıklar:

"İnsanların kendi kafalarına göre toprağı sürmelerine, ekip biçmelerine izin yoktu; bunu yasanın kesin ve belirli bir emrine göre yapabilirlerdi. Kaldı ki canlarının istediği gibi yemek yiyemez, giyinemez, saçlarını ve sakallarını kesemez, eğlenemez ve herhangi başka bir şeye kalkışamazlardı. Bunlar ancak yasalarda bulunan düzenlemeler ve buyruklar uyarınca yapılabilirdi. Üstelik kapılarında, ellerinde ve gözlerinin arasında, onları sürekli itaate iten bazı işaretler bulundurdular. Törenlerin hedefi de bu oldu: İnsanların her şeyi, kendi kararlarıyla değil, ama başkasının buyruğuyla yapmaları. . . Hiçbir konuda herhangi bir hakka sahip olmadıklarını, tersine her konuda bir başkasının hakkına tabi olduklarını, sürekli eylem ve tefekkürle kabul etmeleri. . ." (Spinoza, 2016, ss. 112-113).

Balibar, gündelik yaşamı ören ritüellerin zihin üzerindeki etkisini gündelik praksisle derinleşen itaat olarak kavrar. Bu praksisin en önemli noktası da bedensel davranışların örgütlü kurallar ile inşa edilmesi durumudur. Bu inşa Balibar'a göre, "bedenleri periyodik

olarak aynı duruşa getiren ve mevcut duyularla onların alışkanlıklarını destekleyen kolektif bir disiplin" ile gerçekleşir. Bedensel hareket ile zihinde oluşan imgelemler belleği körleştirir ve sürekli olarak uygulanan bedensel ve zihinsel örüntüler ile itaat toplumsal bir norm haline gelir (Balibar, 2016, ss. 113-114).

5. Sonuç

Spinoza insanların genel olarak imgeleme ve hurafelere inanmaya oldukça yatkın olduklarını belirtir. Bununla birlikte bu imgesellik iktidar için ideolojik aygıtların devreye sokulması adına önemli fırsatlar sağlar. Şeylerin özünü akıl ile kavramaktansa onlarla ilgili meta-fizik hikâyeler, meseller ve hurafelere inanmayı seçen insan, aslında yaşamsal edimlerini, özgürlüğünü ve düşünme gücünü "ilahi bir plan" çerçevesinde başka otoritelere devretmiştir. Bununla birlikte Spinoza, hem Etika hem de T.P.'de bu işleyişi anlatırken insanı yargılamaz ve suçlamaz. Onun için insanın hurafelere olan yatkınlıklarının doğal ve antropolojik nedenleri vardır. Spinoza'ya göre bizler, Tanrı'nın birer kipi olarak sonlu ve sınırlıyızdır. Bu sınırlılık şeylerin düzenini kavramanın önündeki en büyük engeldir. Dolayısıyla kudretimizi aşan dış nedenlerin sonsuz birleşmelerini, dağılmalarını ve sonuç olarak bizleri belirlemesi durumunu bütünüyle kavrayabilmemiz zaten mümkün değildir. Sonuç olarak insanlar çevresinde olup bitenleri anlamlandırırken kolaya kaçıp bunlara ilahi nedenler yüklerler. Bu ilahi nedenler, gündelik yaşamdan başlayarak örülen ve sonuçları sebep olarak algılatan bir yanıltersinir bilinç mefhumu ile inşa edilir. İnsanlar genel olarak gündelik yaşamındaki edimlerinin hepsinde kendi iradesini merkeze koyarlar ve aslında gerektirilmiş bir varlık olduklarını bilmezler. Dolayısıyla da erekselliklerini edimlerinin sebebi olarak algırlarlar. İnsanın bir şeyi arzuluyor olması ona pratiğinin mutlak nedeni gibi geliyorken, o, arzusunun ortaya çıkış dinamikleri için hiç kafa yormaz. Bahsedilen bu ontolojik horgörü yani tüm edimlerin merkezinde olma delüzyonu belirli bir aşamadan sonra daha da genelleşir ve tüm kozmosun merkezinde olma gibi bir sanrıya dönüşür. İnsan artık doğanın efendisi ve "imparatorluk içinde bir imparatordur." Bununla birlikte bu yanılgılar zinciri bitmez ve imgeleme başka bir halka eklenir. İnsanın pratik edimlerinden kaynaklanan teleolojik-erekselci düşüncenin bir sonucu olarak, o, kendi kudretinden çok daha büyük ama kendisine benzeyen antropomorfik bir Tanrı kurgular. Bu Tanrı her şeyi insan için yaratmıştır, bunun karşılığında da itaat ve sadakat beklemektedir. Spinoza bahsedilen antropomorfik Tanrı ve bununla bağlantılı hurafelerin oluşması tespitini, insanın yine imgeselliğinin neden olduğu kararsız duygular ve korku duygusu ile boyutlandırır. Korkunun sürekliliği insanı pasifleştirir ve hurafelerin kapılarını açar. İnsanın dünyadaki tüm pratiklerine damga vuran ve genelde ideolojilerin özelde de dinsel ideolojilerin tecessüm ettiği yer tam olarak burasıdır. Spinoza İbrani halkı üzerinden bu ideolojik inşayı yani teokratik devletin oluşum sürecini oldukça somut ve maddi pratikler dolayısıyla anlatır. Bu pratikler genel olarak iktidarı ve ideolojiyi katmanlaştırıp kökleştirir. Makalede açıklanan bu ideolojik pratikler sadece anlatılan topluluk ve tarihsellik düzleminde işlemez. Spinoza'nın kuramı, çağdaş iktidarların ve onların ideolojilerinin işleyişi adına da oldukça ön açıcı tespitler içerir. Bu anlamıyla "ideolojilerin tarihsizliği" ve belirli evrensellikler üzerinden inşası tespiti daha anlamlı hale gelebilir.

Kaynakça

- Akal, C, B. (2016). *Varolma Direnci ve Özerklik*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Althusser, L. (2000). *Özeleştirici Öğeleri*. İstanbul: Belge Yayınları. Çev. L. Targu.
- Althusser, L. (2013). Tek Materyalist Gelenek: Spinoza. Çev. C, B. Akal. E. Canaslan & C, B. Akal. (Ed). *Marx'tan Spinoza'ya, Spinoza'dan Marx'a: Güncel Müdahaleler* içinde. Ankara: Dost Kitabevi. 173-191.
- Balibar, E. (2016). *Spinoza ve Siyaset*. İstanbul: Otonom Yayıncılık. Çev. S. Soyarslan.

-
- Baştürk, E. (2018). "İdeolojinin Psikanalizi" ya da Althusser Spinoza'da Ne Keşfetti? *Teorik Bakış Dergisi*, 12, 107-128.
- Bottici, C. (2015). Başka Bir Aydınlanma: Spinoza'da Mit ve İmgelem. *Vire Verita Dergisi*, 2, 130-155. Çev. N. Karataş.
- Caplestone, F. (1996). *Spinoza*. İstanbul: İdea Yayınevi. Çev. A. Yardımlı.
- Deleuze, G. (2000). *Spinoza Üzerine On Bir Ders*. Ankara: Öteki Yayınevi. Çev. U. Baker.
- Deleuze, G. (2013). *Spinoza ve İfade Problemi*. İstanbul: Norgunk Yayıncılık. Çev. A. Nahum.
- Matheron, A. (2023). *Spinoza'da Birey ve Topluluk*. İstanbul: Otonom Yayıncılık. Çev. E. Durmuş.
- Spinoza, B. (2011). *Etika*. Ankara: Dost Kitabevi. Çev. H. Z. Ülken.
- Spinoza, B. (2014). *Mektuplar*. Ankara: Dost Kitabevi. Çev. E. Ayhan.
- Spinoza, B. (2016). *Teolojik-Politik İnceleme*. Ankara: Dost Kitabevi. Çev. C, B. Akal & R. Ergün.
- Y. Yovel. (2013). Marx'ın Ontolojisi ve Spinoza'nın İçkinlik Felsefesi. Çev. E. Ayhan. E. Canaslan & C, B. Akal. (Ed). *Marx'tan Spinoza'ya, Spinoza'dan Marx'a: Güncel Müdahaleler* içinde. Ankara: Dost Kitabevi. 279-291.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Cihan PALANCI (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Cihan PALANCI (100%)
